

**Tartu Ülikool
Usuteaduskond**

Jaan Kullama

Religioonist Ludwig Wittgensteini *Tractatus Logico-Philosophicus*

Bakalaureusetöö

Juhendaja dr Thomas-Andreas Pöder

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Ludwig Wittgensteini biograafia	8
2. <i>Tractatus Logico-Philosophicus</i>	11
2.1. Wittgensteini filosoofilised esivanemad	11
2.2. <i>Tractatus</i> e eellugu	13
2.3. <i>Tractatus</i> e struktuur ja peamõtted	14
2.4. <i>Tractatus Logico-Philosophicus</i> lühikirjeldus	15
2.5. Eksplitsiitselt religioossed lausungid <i>märkmetes</i> ning <i>Tractatuses</i>	17
2.5.1. Eksplitsiitselt religioossed mõtted <i>märkmetes</i>	18
2.5.1.1. Salajased päevikud	20
2.6. Eksplitsiitselt religioossed lausungid <i>Tractatuses</i> ning „müstiline” lõpp	21
3. Wittgensteini fideistid	25
3.1 Kai Nielseni kriitika	27
Kokkuvõte	33
Kirjanduse loetelu	35
Summary: On religion in Ludwig Wittgenstein's <i>Tractatus Logico-Philosophicus</i>	37

Sissejuhatus

Käesolev uurimistöö keskendub filosoof Ludwig Wittgensteini teosele *Tractatus Logico-Philosophicus*, edaspidi *Tractatus* ning selle algallikale, milleks on *märkmed*. Nagu ka teose nimest saab välja lugeda, on tegemist eelkõige loogilis-filosoofilise teosega, siiski on selles teoses ka religioonifilosoofiline osa, mille tõlgenduste probleemid on Wittgensteini filosoofia diskursuses kurikuulsad.

Teema põhjendus: Üldiselt käsitletakse ning tõlgendatakse Wittgensteini religioonifilosoofiat terve Wittgensteini (elu)töö valguses. Selle põhjus on asjaolu, et Wittgenstein kõneleb religioonist *Tractatuses* väga vähe, ning selleks, et kokku panna tervikpilt Wittgensteini religioossetest arusaamadest ja tema religioonifilosoofiat, käsitletakse tema filosoofiat tervikuna ning kogu selle ulatuses. Samuti on Wittgensteini mõtted tihti enigmaatilised ning mitmeti tõlgendatavad. Seetõttu leitakse, et selguse huvides on mõistlikum vaadata kogu tema filosoofiat. Siinkohal mõeldakse Wittgensteini filosoofia erinevatest osadest ning perioodidest kui teineteist valgustavatest osadest. Kuid ma ei ole siinkohal veendunud, et tema hilisemad mõtted on abistavad just *Tractatuse märkmete* ning selle religioonifilosoofia mõistmisel. Nimelt on Wittgenstein tuntud oma (filosoofiliste) meele muutuste poolest ning peale selle, et ta ise seda tunnistab, kasutab ta ka filosoofilisi meele muutusi hiljem ära. Seetõttu vaatan *Tractatuse* ning ka *märkmete* mõningaid religioosseid mõtteid ning tahan selle religioonifilosoofiat vaadata eraldi Wittgensteini hilisematest seisukohtadest, mida sagedasti peetakse selgitusteks tema varajasematele mõtetele. Kuigi need hilisemad mõtted on tõepoolest selgitused tema varasematele töödele, on need selgitused tihti reaktsioonilised ning on suunatud tema kaasaegse kriitika ning väärtõlgenduste vastu.

Põhjus, miks ma otsustasin *Tractatuse* käsitlemisel käesolevas töös kasutada ka Wittgensteini *märkmeid*, tuleneb sellest et teadaolevalt on *Tractatus* koostatud *märkmete* mõtete põhjal. Teisisõnu, *märkmed* on *Tractatuse* algallikas,

kuid kuidas täpselt Wittgenstein *Tractatuse märkmete* põhjal koostab, see ei ole kuidagi üheselt mõistetav ning jääb ebaselgeks.

Käsitleda *Tractatust* ning *märkmeid* nende (religioosete) mõtete täies ulatuses ei ole käesoleva töö mahu piirangute tõttu võimalik. See vajaks märksa mahukamat tööd, sest isegi kui Wittgensteini religioosset mõtet *Tractatuses* ning *märkmetes* on väga kasinad võrreldes mõne teada-tuntud religioonifilosoofiga (ma ei pea Wittgensteini religioonifilosoofiks) on nende väheste mõtete avamine täis (religiooni)filosoofilisi implikatsioone ning seoseid. Nende avamine täies ulatuses väga mahukas tegevus.

Tractatuse (ning sellest lähtuvalt ka *märkmete*) olulisus tuleneb Wittgensteini unikaalsest religioonile vaatamise vaatenurgast. Wittgensteini (*Tractatuse*) arusaam religioonist ning maailmast on väga omapärane ning ma leian, et see väärib uurimist ainuüksi selle unikaalsuse tõttu. Võib öelda, et Wittgensteini jaoks on religioon loogiline, Jumal on identifitseeritav maailma tähendusega ning maailma tähendus on elu tähendus. Kuid need seosed, mida Wittgenstein teeb, ei lõpe seal ning lähevad kaugemale. Käesolevas töös toon välja mõningad neist. Seega toon käesoleva tööga välja Wittgensteini elu(töö) religioonifilosoofilise osa lähte (ehk *Tractatuse* ning *märkmete* mõtted religioonist) ning selle religioonifilosoofilised tõlgendused.

Tractatusest lähtuv religiooni mõistmine erineb oluliselt sellest, kuidas religiooni tüüpiliselt mõistetakse. Tänapäeval mõtlevad paljud inimesed religioonist kui millestki täiesti ebaloogilisest. Wittgenstein näeb aga religiooni kui täiesti loogilist asja, kuid siin on probleem – ta ei saa selle kohta läbi loogika suurt midagi öelda. Müstiline näitab end ise.

Uurimustöö eesmärk: Käesoleva uurimustöö eesmärk on mõista neid *Tractatuse* ning *märkmete* religioosset mõtet, mida pean olulisemateks varajase Wittgensteini religioonikäsitusest arusaamisel. Sellega seoses vaatlen ja analüüsin ühelt poolt Wittgensteini filosoofia religioonifilosoofiliste tõlgendajate peamist suuremat koolkonda, nn Wittgensteini fideiste. Teiselt poolt vaatlen ja analüüsin Wittgensteini filosoofia religioonifilosoofiliste tõlgenduste kriitikat, mida on eriti

väljapaistvalt viljelenud Kai Nielsen. Kõik kokku peaks teravdama pilku ning aitama hinnata, millist arusaama religioonist *Tractatus* endas ikkagi kätkeb.

Uurimismeetod: Kasutan deskriptiiv-analüütilist meetodit, kirjeldan üldjoontes *Tractatuse* filosoofiat, toon esile mõningad *märkmete* ja *Tractatuse* ekspliitselt religioossed mõtted ning analüüsin nende mõningaid aspekte. Kirjeldan üldjoontes Wittgensteini fideistide religioonifilosoofiat ning analüüsin selle osasid aspekte. Kirjeldan ka osaliselt Kai Nielsen kriitikat Wittgensteini fideistide vastu ning analüüsin seda.

Kuna religioon on inimestele ka tihti isikliku tähtsusega (Wittgenstein ei ole antud juhul erand, kuigi ta ei pidanud end religioosseks inimeseks, on Wittgensteini filosoofia diskursuses teada-tuntud, et ta pidas paradoksaalsel kombel religiooni väga oluliseks), vaatan ka Wittgensteini elulugu kuni *Tractatuse* avaldamiseni välja.

Kasutasin *Tractatuse* eesti- ning inglisekeelseid tõlkeid, sest *Tractatuse* algkeelt¹ ma ei valda. Käesolevas töös on kõigi *Tractatuse* mõtete tõlked võetud 1996 aasta Jaan Kangilaski ning Veiko Palge *Tractatuse* tõlkest. Wittgensteini filosoofia mõistmisel toetusin selle ingliskeelsetele kommentaaridele ning nende kommentaaride omakorda paremaks mõistmiseks kasutasin ka Charles Kay Ogdeni *Tractatuse* inglisekeelset tõlget. Töös kasutatud *märkmete* mõtted tõlkisin ise selle ingliskeelsest tõlkest.

Kuna *Tractatuse* lausungid on struktureeritud kümnend- ja murdarvude kujul ning kuna selle tõlked on struktureeritud samal meetodil, siis viitan *Tractatuse* lausungitele samal põhimõttel ning tekstsiseselt (näiteks (2.34)). Kõik *Tractatuse* tõlked on võetud 1996. aasta eestikeelsest Jaan Kangilaski ning Veiko Palge tõlkest. Käesolevas töös kasutatud *märkmete* ingliskeelsetes tõlgetes ning Wittgensteini filosoofia diskursuses üldse, viidatakse *märkuste* lausetele selle lehekülje numbriga nagu Wittgensteini originaalis. Kasutan sama süsteemi, kuid lisan lehekülje numbri ette „*märkmed*” (näiteks, *märkmed* 74).

1 Wittgenstein kirjutas *Tractatuse* saksa keeles.

Raskused kirjutamisel: On mõningad olulised tõlkeprobleemid. *Tractatus* on algselt kirjutatud saksa keeles, mida ma ei valda ning seetõttu olen sunnitud töös kasutama eesti- ning ingliskeelseid tõlkeid. Üldjuhul kasutasin *Tractatuse* eestikeelset tõlget ainult selleks, et käesolevas töös viidatud *Tractatuse* lõigud oleksid lugejale võimalikud selged. Filosoofiliste tõlgenduste ning mõtete edastamisel toetun ingliskeelsele tõlkele, sest ka kõik töös kasutatud *Tractatuse* kommentaarid, tõlgendused ning seletused on ingliskeelsed.

Tractatuse eesti- ning ingliskeelne tõlge on üsna erinevad. Näiteks üht *Tractatuse* võtmetermiini saksakeelne 'satz' tõlgitakse inglise keeles 'proposition' ning eesti keeles 'lause'. Isiklikult eelistan tõlkida seda kui *propositsioon* ning mitte kui *lause*, sest *lause* tähendus eesti keeles on palju laiem kui *propositsiooni* tähendus. Sellegipoolest ma ei muuda *Tractatuse* eestikeelset tõlget ning ingliskeelsete kommentaaride tõlkimisel kasutan sõna *propositsioon*, vastasel juhul hakkaks tõlge liialt moonduma. Lugejal tuleb lihtsalt meelde jätta, et sõnu *lause* ning *propositsioon* kasutatakse samas tähenduses.

Wittgensteini enigmaatiline stiil valmistab tõsist peavalu. Tihti on väga raske mõista, mida ta ühel või teisel juhul öelda tahab. Lisaks sellele on Wittgensteinil *Tractatuses* ja ka *märkmetes* kalduvus lõpetada olulisi mõtteid küsimärgiga, mis ei ole sugugi abistav, sest jääb selgusetuks või kaheldavaks, mida Wittgenstein sellisel juhul rõhutab.

Samuti viitab ta *Tractatuse* lõpus, et terve teos on mõistetav ka metafoorina. Selle liigutusega muutub võimalikuks *Tractatust* tõlgendada mitmel erineval moel, sest metafoori positsioonilt muutuvad mõeldavaks tõlgendused, mis ilma sellise positsioonita oleksid pigem mõeldamatud ning selgelt valesti tõlgendatud.

Tundub, et wittgensteiniaanid rõhutavad just seda, et Wittgenstein ei paku filosoofilist doktriini. Wittgensteini saab tõlgendada ka ebamääraselt, sest Wittgensteini tekst võib tihti olla ise väga ebamäärane. Siiani ei ole lahendatud küsimust Wittgensteini legitiimsest tõlgendamisest.

Uurimisseis ning töös kasutatud tähtsamad allikad. Vaidlused Wittgensteini filosoofia fundamentaalsete mõtete tähenduse üle kestavad tänaseni ning seetõttu ei olda Wittgensteini filosoofia tähenduse suhtes selgele konsensusele jõutud. Kõige hilisem tendents selles diskursuses üritab piirata Wittgensteini kontseptsioonide laiendamist. See tuleb eelkõige Wittgensteini tõlgendamise keerulisusest. Tema filosoofia laiendamine tõlgendaja poolt lisab ühe kihi keerulisusele juurde, selle suhtes tuleb aga ettevaatlik olla. Samas ei saa seda ka täielikult vältida.

Töös kasutan mitmeid Wittgensteini filosoofia kommentaare, toon esile neist tähtsamad. Wittgensteini filosoofia ja selle tõlgenduste mõistmisel on suureks abiks *(Over)Interpreting Wittgenstein*, kus Anat Biletzki kaardistab Wittgensteini filosoofia erinevad tõlgendused ning tõlgendajad. Samuti Kai Nielsen, kes kritiseerib ning kirjeldab artiklis *Wittgenstein and Wittgensteinians on Religion* Wittgensteini filosoofia religioosseid tõlgendusi ning tõlgendajaid. *Tractatus*e mõistmisel on suureks abiks Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. Wittgensteini eluloo uurimisel on suureks abiks Georg Henrik von Wrighti *Ludwig Wittgenstein, A Biographical Sketch*.

Uurimustöö struktuur: Töö on põhimõtteliselt jaotatud kolmeks osaks. Esimeses osas käsitlen Wittgensteini elulugu kuni *Tractatus*e avaldamiseni; teises osas toon välja *Tractatus*e peamõtted, selle lühikirjelduse, Wittgensteini filosoofilised esivanemad ning vaatan lähemalt *Tractatus*e, märkmete ning salajaste päevikute neid mõtteid, mida pidasin olulisemateks. Kolmandas osas tõstan esile Wittgensteini fideistide religioonifilosoofilise tõlgenduse ning Kai Nielsen kriitika selle suhtes.

1. Ludwig Wittgensteini biograafia

Ludwig Josef Johann Wittgenstein sündis 26. aprillil 1889. aastal Viinis. Wittgensteinide juudi päritolu perekond oli migreerinud Saksimaalt Austriasse. Wittgensteini vanaisa oli pöördunud juudi religioonist protestantismi. Tema ema oli roomakatoliku usku ning Ludwig oli ristitud katoliku kirikus.²

Wittgensteini isa oli märkimisväärselt intelligentne ning tahtejõuline. Ta oli insener, kellest sai juhtfiguur Danubea' monarhia terase- ja rauatööstuses. Wittgensteini ema oli esmavastutav tugeva kunstilise mõju eest perekonnas. Wittgensteini mõlemad vanemad olid musikaalsed. Jõukast ning kultuursest Wittgensteinide kodust sai muusikalise elu keskus. Näiteks Johannes Brahms oli perekonna lähedane sõber.³

Ludwig oli viie õe ning kolme venna seast noorim. Kõik lapsed olid temperamentsed, kunstilised ning intellektuaalsed talendid. Wright ütleb, et elas Wittgensteinvaimuhaiguse piiril ning hirm olla tõugatud sellest piirist üle järgnes talle kogu tema elu. Siiski ei tähenda see sugugi seda, et tema tööle oleks morbiidne iseloom. Tema tööle on sama loomulikkus, otsekoheus ning vabadus kõigest tehiskust, mis oli iseloomulik ka temale endale.⁴

Wittgensteini hariti kodus 14-aastaseks saamiseni. Seejärel õppis ta kolm aastat Linzis Ülem-Austrias ning peale seda jätkas õpinguid Berlin-Charlottenburgis Tehnikakõrgkoolis. See, et ta otsustas õppida inseneriks, tulenes tema huvidest ning talendist, mitte niivõrd tema isa mõjust. Wittgenstein oli kogu oma elu äärmiselt huvitatud masinatest.⁵

Wittgenstein jäi Berliini kuni 1908. aasta kevadeni. Seejärel läks ta Inglismaale ning samal sügisel registreeris ta end Manchesteri Ülikooli uurimistudengiks masinaõpetuse osakonda. Sinna ta jäi kolmeks aastaks kuni 1911. aasta sügiseni. Alguses oli lennundus, mis köitis tema huvi, kuid peagi

2 WRIGHT, Georg Henrik von. Ludwig Wittgenstein, A Biographical Sketch. – *The Philosophical Review*. Vol. 64, No. 4, 1955. 528.

3 *Ibid.*

4 *Ibid.*

5 *Ibid.*, 529.

hakkas ta tegelema põhiliselt matemaatiliste ülesannetega. Sellest ajast hakkas Wittgensteini huvi üha enam nihkuma puhtale matemaatikale ning seejärel matemaatika alustele.⁶

Wittgensteini elus olid aastad 1906 kuni 1912 valulised otsimise aastad. Ta ütles, et ta oli nendel aastatel pidevalt õnnetu. Tema rahutuse tunnistajaks on mitmete juba alustatud tööde katkestamine ning millegi uue alustamine: Saksamaalt lahkumine Inglismaale, eksperimendid tuulelohedega, reaktiivmootori konstrueerimine, propelleri disainimine, huvi puhta matemaatika vastu ning lõpuks matemaatika filosoofia.⁷

Wittgenstein juhatati Bertrand Russelli *Principles of Mathematics* juurde, mis ilmus 1903. Sellel raamatul oli sügav mõju Wittgensteini arengule ning ilmselt juhtis just see raamat teda uurima Gottlob Frege töid. „Uus“ loogika, mille kaks kõige hiilgavamat esindajat olid Frege ja Russell, sai väravaks, mille kaudu Wittgenstein sisenes filosoofiasse.⁸

Otsustanud lõpetada oma inseneri õpingud, läks Wittgenstein esmalt Saksamaale Jenasse, et arutada oma plaane Fregega. Ilmselt oli Frege see, kes soovitas Wittgensteinil minna Cambridge'i ning õppida Russelli juures. (Wright) Ta järgis seda nõu. Cambridge'is sai Wittgenstein sõbraks ka filosoof G.E. Moore'iga ja majandusteadlase J.M. Keynesiga.⁹

Russell kirjeldas korduvalt oma varajasi kokkupuutumisi Wittgensteiniga. „Esimese semestri lõpus Cambridge'is tuli ta minu juurde ning ütles: „Saad sa palun öelda, kas ma olen täielik idioot või mitte?“ Ma vastasin: „Mu kallid kaaslane, ma ei tea, miks sa minult seda küsid.“ Ta ütles: „Sest kui ma olen täielik idioot, hakkab ma aeronaudiks, aga kui ma ei ole, saab minust filosoof.“ „Ma ütlesin talle, et ta kirjutaks mulle midagi vaheajal mõnest filosoofilisest teemast ning seejärel saan ma talle öelda, kas ta on täielik idioot või mitte. Järgmise

6 WRIGHT, A Biographical Sketch (1955), 529.

7 *Ibid.*, 530.

8 *Ibid.*

9 KENNY, Anthony. *Wittgenstein*. Oxford: Blackwell, 2006. 2.

semestri alguses tõi ta mulle selle soovitus. Pärast ühe lause lugemist ütlesin ma talle: „Ei, sinust ei tohi saada aeronaut.“¹⁰

Pärast viit semestrit Cambridge'is läks ta elama Norrasse, kus ta ehitas endale hüti ning elas isolatsioonis kuni sõja alguseni 1914¹¹. Kui sõda puhkes, astus Wittgenstein vabatahtlikuna Austria suurtükiväe teenistusse. Ta teenis idarindel, kus teda korduvalt autasustati vapruse eest. 1918 võttis Itaalia armee ta Tyrolis sõjavangiks.¹²

Pärast sõda asus Wittgenstein tööle koolmeistri ametis ning 1920–1926 õpetas ta mitmetes eraldatud külades Alam-Austrias. Ühelt poolt sobis see tema sooviga elada lihtsat ning eraldatud elu. Teistel põhjustel see siiski ei sobinud talle, ta oli pidevas konfliktis ümbritsevate inimestega. Lõpuks tekkis tõsine kriis ning Wittgenstein ütles oma kohast lahti ning läks tööle aedniku abilisena munkade juurde Viini lähedal asuvasse Hütteldorf. Sel perioodil mõtiskles Wittgenstein kloostriaste astumise üle. Sama mõte kordus ka tema elu teistel perioodidel. Siiski ei realiseerunud see kunagi.¹³

10 KENNY, Anthony. Wittgenstein. Oxford: Blackwell, 2006. 2.

11 KENNY, Wittgenstein (2006), 2.

12 *Ibid.*, 3.

13 WRIGHT, A Biographical Sketch (1955), 529.

2. *Tractatus Logico-Philosophicus*

2. 1. Wittgensteini filosoofilised esivanemad

Mina ei ole ühegi teise filosoofi filosoofiliste esivanemate ja filosoofiliste mõjutajate hindamisel ning analüüsimisel näinud kommentaatorite seas nii palju erinevaid arvamusi, kui seda on Wittgensteini puhul. Samas ei ole ma kohanud filosoofi, kelle puhul filosoofilisi esivanemaid nii oluliseks peetakse. Pean selle põhjuseks järgnevat: kuna Wittgenstein on väga raskesti mõistetav, kui ta üldse on mõistetav – siis igasugune informatsioon, olgugi kuitahes triviaalne, tundub olevat kuldaväärt.

Üldiselt nimetavad kommentaatorid kolme filosoofi Wittgensteini filosoofiliste esivanemadena: Arthur Schopenhauer, Russell ja Frege. Selge on see, et Schopenhauer on kronoloogiliselt esimene Wittgensteini filosoofiline esivanem. Georg Henrik von Wrighti¹⁴ sõnade kohaselt ütles Wittgenstein talle, et oli nooruses lugenud Schopenhaueri *Die Welt als Wille und Vorstellung* ning tema esimene filosoofiline mõju oli Schopenhaueri epistemoloogiline idealism¹⁵. Elizabeth Anscombe lisab, et kui me vaatame Wittgensteini filosoofilist pärimist, peaksime me vaatama Schopenhauerit. Eriti on Wittgensteini solipsism, kontseptsioon piirist ning mõtted väärtusest paremini mõistetavad pigem Schopenhaueri filosoofia valguses kui teiste filosoofide taustal.¹⁶ Samas ütleb Wright, et Wittgenstein ise väitis, et see oli Frege kontseptuaalne realism, mis pani teda hülgama varajased Schopenhaueri idealistlikud vaated¹⁷.

On kommentaatoreid, kes mainivad ainult seda, et Wittgenstein oli nooruses Schopenhaurit lugenud ning sellega Schopenhaueri ja Wittgensteini sideme käsitlemine nende puhul piirdub. Samas on teisi, kes rõhutavad tugevalt seda sidet või vähemalt seda, et Wittgensteini saab mõista Schopenhaueri

14 Wright tundis Wittgensteini.

15 WRIGHT, A Biographical Sketch (1955), 530.

16 ANSCOMBE, Gertrude Elizabeth Margaret. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. Toim. H.J. Paton. London: Hutchinson & CO, 1967. 12.

17 WRIGHT, A Biographical Sketch (1955), 530.

filosoofia valguses. Ilmselt saab nõustuda selles, et Schopenhaueri filosoofia mõjutas Wittgensteini, küsimuseks jääb, millisel määral.

Kronoloogiliselt järgnevad Frege ja Russell. Kui seda kronoloogilist järjekorda pidada oluliseks, siis paistab, et enne Frege töödega ja Frege endaga kohtumist oli Wittgenstein tutvunud teosega *Principles of Mathematics*. Siin on aga ebakõla sellepärast, et Frege oli see, kes soovitas tal minna Russelli juurde õppima, samas kui Russell ütles, et enne Cambridge'i tulekut Wittgenstein ei tundud Freget.¹⁸

Peter Carruthers ütleb, et Frege ja Russell on ainukesed kaks teadaolevat *Tractatus*ele mõju avaldajat. Neist kahest peab ta Freget olulisemaks: „Minu mulje on, et Wittgenstein oli osaliselt põlglik Russelli kui filosoofi suhtes, samas kui Frege oli austatud algusest kuni päris lõpuni välja...“¹⁹

Minu hinnangul on Wittgensteini kommentaatorite üldine arvamus, et Frege on Wittgensteini mõistmisel kõige olulisem. Siiski jääb võimalus, et Wittgenstein ise ei mõistnud Freget või vähemalt tõlgendas teda valesti. Näiteks ütleb Kenny, et *Tractatus*es on Wittgenstein Fregele viidanud viisteist korda ning viiel juhul tõlgendab ta Freget valesti²⁰.

Kui pidada lõplikuks Wittgensteini enda sõnu, siis Anscombe'i järgi ilmneb Wittgensteini suhteline hinnang Frege ning Russelli suhtes nende kiitmises *Tractatus*e eessõnas, kus Wittgenstein ütleb: „Tahaksin vaid mainida seda, et suure osa tõugetest oma mõtteile võlgnen ma Frege suurepärasele töödele ja mu sõbra härra Bertrand Russelli kirjutistele.“²¹ Anscombe järgi võtab Wittgenstein enesestmõistetavalt seda, et lugeja on tutvunud Frege töödega ning seetõttu ei ürita ta stimuleerida *Tractatus*es huvi nende küsimuste vastu, millest Frege kirjutas²².

18 WRIGHT, A Biographical Sketch (1955), 530.

19 MCDONOUGH, Richard. A Note on Frege's and Russell's Influence on Wittgenstein's *Tractatus*. – *Russell: the Journal of Bertrand Russell Studies*. Vol. 14, No. 1. (summer 1994), 40.

20 KENNY, Anthony. The Ghost of *Tractatus*. Understanding Wittgenstein. – *Royal Institute of Philosophy Lectures*. Vol. 7. (1972/73) Great Britain: Mcmillian.(1974), 2.

21 ANSCOMBE, An Introduction to Wittgenstein's *Tractatus*, (1967), 12.

22 ANSCOMBE, An Introduction to Wittgenstein's *Tractatus*, (1967), 12.

Kuid Wittgenstein ütleb *Tractatus*e eessõnas ka järgmist: „Ma ei hakka otsustama, mil määral mu püüdlused langevad kokku teiste filosoofide omadega. Tegelikult ei ole minu poolt siin kirjutatud üksikasjades üldse mingit uudsusetaotlust; ja seetõttu ei nimeta ma ka ühtki allikat, sest mul on ükskõik, kas seda, mida mina olen mõelnud, enne mind juba keegi teine on mõelnud.“²³

Minu üldine hinnang kommentaatorite arvamustest lähtuvalt on, et kindlad filosoofid võivad olla abistavad Wittgensteini filosoofia kindlate osade selgitamisel, kuid nad ei ole abistavad Wittgensteini filosoofia teiste osade selgitamisel.

Kuid kõige olulisemaks hinnanguks ning ka küsimuseks, mis tuleb *Tractatus*e mõistmisel silmas pidada, on järgnev Anscombe näide. Ta ütleb, et kui keegi tahab Wittgensteini ja Freget mõista, on parem omada mitte ühtegi filosoofilist prekontseptsiooni, vaid tuleb suuteline olla naiivselt löödud selliste küsimuste poolt nagu järgmine: „Kui ma ütlen, et Russell on kaval filosoof, siis sellega ma mainin Russelli ning ütlen tema kohta midagi. Kas see, mida ma tema kohta ütlen, kui ma teda *mainin*, on sama kui ma *mainin* teda? Kui see on nii, siis milline on seos nende kahe mainitud asja vahel? Kui see ei ole nii, siis millise seletuse saame me anda nendele sõnadele, milles ma väljendan seda, mida ma tema kohta ütlen? Osutavad nad kuidagi reaalsusele? Veelgi, oletame, et me üritame seletada osutust reaalsusele pöörates, tähelepanu öeldu *tõele*, kuidas on siis lood väärade väidetega? Need *ütlevad*, et selline ja selline on asi, just nagu seda teevad ka tõesed väited – seega ei saa seda, mis on tõeste väidete poolt *sedas* tehtud, seletada nende väidete tõesuse kaudu. Küsimused, mis tulenevad sellistest uurimustest, kuuluvad rohkem antiikfilosoofiasse ning mitte kaasaegsesse filosoofiasse.“²⁴

23 WITTGENSTEIN, Ludwig. Loogilis-Filosoofiline Traktaat. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Tõlk. Jaan Kangilaski; Veiko Palge. Toim. Jaan Kangilaski. Järeisõna autor Jaan Kivistik. Ilmamaa, (1996). 9.

24 ANSCOMBE, An Introduction to Wittgenstein's *Tractatus*, (1967), 13.

2.2. *Tractatus* eellugu

Von Wright ütleb, et sõjaperiood oli Wittgensteini elus kriisiaeg. „Millise ulatuseni selle aja keerised ning tema sõjakogemused aitasid kriisile kaasa, seda ma ei oska öelda.” Suure olulisusega on asjaolu, et ta sai tuttavaks Tolstoi eetiliste ning religioossete kirjutistega. Tolstoil oli tugev mõju Wittgensteini elu vaatele, samuti juhtis see teda uurima evangeeliume.²⁵

Oma sõjaväeteenistuse käigus kirjutas Wittgenstein oma mõtted märkmikusse, mida ta kandis oma seljakotis. Nendest märkmetest kasvas ainus filosoofiline raamat, mille ta oma eluajal avaldas, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Ta koostas selle, valides oma märkmetest välja parimad mõtted ning seejärel korraldas ning nummerdas nad uude järjekorda seni, kuni oli rahul nende järjestusega. *Tractatus* sai valmis 1918. aasta augustis ning selle autor viis selle endaga vangistusse kaasa. Vangilaagrist Monte Cassinost saadeti koopia Russellile ning see avaldati saksa keeles 1921 ning peagi koos Russelli sissejuhatusega inglise ja saksa keeles.²⁶

2.3. *Tractatus* struktuur ja peamõtted

Tractatus koosneb suurest hulgast nummerdatud lausungitest. Jaan Kivistik, 2006 aasta eestikeelse *Tractatus* tõlke järelsõna autor, ütleb „mõtete nummerdamise süsteem meenutab enim tehnikaalastes õppevahendites või normatiivaktides tavapäras, kuigi samas võib olla inspireeritud piibleditsioone läbivast peatükkide-salmide numeratsioonist.”²⁷

„Mõtete numeratsioon avab LFT²⁸ struktuuri, mis ühtlasi kajastab teose kujunemislugu. Teos sisaldab 7 iseseisvat mõtet, mis tähistatud täisarvudega m, nende mõtete täpsustusi, tähistatud m.n, täpsustuste täpsustusi, tähistatud m.no,

25 WRIGHT, A Biographical Sketch (1955), 534.

26 KENNY, Wittgenstein (2006), 3.

27 WITTGENSTEIN, Loogilis-Filosoofiline Traktaat (1996), 208.

28 „LFT” tähistab *Tractatus*.

täpsustuste täpsustuste täpsustusi, tähistatud m.nop ja nii edasi.²⁹ Wittgensteini kohaselt tähistavad kümnendmurrud üksikute lausete numbritena tähistavad loogilist rõhku³⁰.

Peamõtted on järgmised:

1. Maailm on kõik, millega on tegu.
2. See, millega on tegu, tõsiasi, on asjaolude olemasolu.
3. Tõsiasjade loogiline pilt on mõte.
4. Mõte on tähenduslik lause.
5. Lause on elementaarlausete tõefunktsioon. (Elementaarlause on iseenese tõefunktsioon.)
6. Tõefunktsiooni üldine vorm on: [p-, ξ -, N(ξ -)]
7. Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida.³¹

Jaan Kivistik ütleb, et mõtte nr 7 kommentaariks on ilmselt vaikus³². Omalt poolt lisan, et see on ka teose loogiline tulemus.

2.4. *Tractatus Logico-Philosophicus* lühikirjeldus

Tractatus on väga kompleksne, detailne ning hoolikalt läbimõeldud filosoofiline teos. Isegi kui selle eelnevalt loetletud peamõtted on alati samad, saab *Tractatust* lugeda mitmel erineval moel. Suur enamus *Tractatuse* mõtetest on omavahel seotud ning üht teose mõtet silme ees hoides ning seoseid otsides saab liikuda läbi terve raamatu. Kui võtta näiteks *Tractatus* 1.1 „Maailm on tõsiasjade, mitte asjade kogusus.“ Ning kui me tahame „asjade“ kohta rohkem teada saada, saab vaadata ka 2.011 „Asjade on olemuslik, et ta võib olla asjaolu koostisosa“. Siit saab edasi liikuda ning mitmeid „asjaolude“ mõtteid vahele jättes võime vaadata lausungit 2.0272 „Objektide konfiguratsioon moodustab asjaolu.“ Ning

29 WITTGENSTEIN, Loogilis-Filosoofiline Traktaat (1996), 208.

30 *Ibid.*, 15.

31 *Ibid.*

32 *Ibid.*

kui me tahame asjaolude kohta rohkem teada tuleb, meil vaadata „konfiguratsiooni“, „objekte“, seda mida ta peab silmas „olemuse“ all ning mis on „koostisosa“. Eelnev oli mõeldud ainult Wittgensteini mõttearenduste struktuuri illustratsioonina, kuid ma usun, et see näitab, millise seoste rägastiku võib *Tractatus* lugemine tekitada.

Kuidas keegi *Tractatus* mõistab, oleneb palju sellest, millistele relatsioonidele üks või teine lugeja keskendub või mis kedagi rohkem huvitab. Sellise lugemise tulemused võivad olla väga erinevad, ühel juhul võib lugemine viia absurdini ning teisel juhul arusaamani. Seetõttu toon esile sellise *Tractatus* lühikirjelduse, mis lähtub sellest, kuidas mina *Tractatus* mõistan. Ma keskendun lühikirjelduses rohkem *Tractatus* üldisele filosoofiale ning vähem peenematele eristustele.

Religiooni, filosoofia ning religioonifilosoofia peenemate nüanssidega, mis on käesoleva teema suhtes asjakohased, tegelen järgnevides peatükkides.

Wittgensteini keskseks ideeks *Tractatuses* on näidata, et meie filosoofilised keerukused põhinevad keeleloogika valesti mõistmisel³³. Wittgensteinist lähtuvalt on raamat on katse tõmmata piiri mõtlemisele³⁴. Ta tahab näidata *Tractatuses* selle piiri mõlemaid pooli, kuid keele ja maailma teise poole, see mis on „müstiline“, selle kohta ei saa suurt midagi öelda, sest see on mõttetu (4.112-4.114; 6.44; 6.45; 6.522:). Kuid „mõttetust“ ei tule mõista tähenduses, et see on ebaoluline või ilma igasuguse tähenduseta, vastupidi, see on väga oluline, kuid midagi mõttekat või tähenduslikku ei saa selle kohta tõenäoliselt öelda. Üldistatult saab *Tractatus*est lähtuvalt öelda, et ainult loodusteaduslikud propositsioonid ehk laused saavad väljendada tähenduslikult ja mõttekalt (6.53; 4.11).

Me oleme piiratud keele ehk maailmaga, maailmas saab öelda kõike, mis on mõeldav ning me ei saa öelda seda, millest me ei saa mõelda (1; 2.063; 2.19: 3.01; 3.031; 4.023). Kõik öeldu on võimalik, tähenduses, et maailm sisaldab kõiki võimalusi midagi öelda (5.61). Kõik juhuslik on loogiline ning seetõttu ei ole

33 WITTGENSTEIN, Loogilis-Filosoofiline Traktaat (1996), 9.

34 *Ibid.*

„mõistatus” (6.5). „Mõistatus” vihjab ebaloogilisele, kuid me ei saa öelda, mis on ebaloogiline (3.03; 3.031).

Kuidas me maailma näeme või mis maailm on, on *Tractatuses* seotud eelkõige iseendaga, sellega, mis on elu tähendus ning sellega, mis on maailma ehk keele piirid (5.6; 5.621; 6.4311). *Tractatus* lähtub printsiibist, kus minu maailm on ainus maailm (5.641). „[...] rangelt läbiviidud solipsism langeb kokku puhta realismiga”(5.64). Filosoofia (ning ka teoloogia³⁵) ei saa öelda seal, kus asi puudutab religiooni ning religioosseid asju, mis maailm on või tuletada teooriat maailma olemuse kohta. Isegi kui filosoofia seda teeb, puuduks sellel igasugune „tähendus“ (3.324; 3.3421;4.112; 4.113; 5.61).

Filosoofia eesmärk on seletada lauseid võimalikult selgelt ning Wittgenstein peab *Tractatuses* väljatoodud meetodit ainsaks korrektseks filosoofia tegemise meetodiks, kuid nendib, et „see meetod ei rahuldaks teda – tal poleks tunnet, et me õpetasime talle filosoofiat“ (6.53).

2.5. Eksplitsiitselt religioossed lausungid *märkmetes* ning *Tractatuses*

Tractatus ei ole tuntud oma religioossete lausungite poolest, õigupoolest on need seal väga kasinad. Üldiselt peetakse Wittgensteini esimeseks relevantseks religioosseks tekstiks artiklit „Remarks on Frazer's *Golden Bough*“ (1931) ning loengumaterjale teemal religioosne veendumus (1938)³⁶. Siiski rõhutab Biletzki, et pole mõeldamatu küsida Wittgensteini religioossete mõtete kohta enne seda etappi; see on märksa mõeldavam, kui tuletada meelde väljapaistvaid religioosseid mõtteid *märkmetes* ning väheseid kokku pressitud religioosseid lausungeid *Tractatuses*³⁷. Eelmainitud on esimene põhjus, miks otsustasin käesolevas töös mõningaid *märkmete* religioosseid mainimisi *Tractatuses* religiooni mõistmisel kasutada. Teine põhjus tuleneb sellest, et *Tractatus* on koostatud *märkmete* mõtete

35 Wittgenstein ei maini teoloogiat.

36 BILETZKI, Anat. (Over)Interpreting Wittgenstein. Toim. John Symons. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 2003. 136.

37 *Ibid.*

põhjal. Ning viimaseks – *märkmete* salajased päevikud³⁸ annavad tunnistust hoopis erinevast Wittgensteinist. Kui *Tractatus* Wittgenstein mõtleb ning kirjutab peaaegu mehhaaniliselt, siis salajased päevikud annavad märku inimesest, kes asub sügavas eksistentsiaalses kriisis.

2.5.1. Eksplitsiitselt religioossed mõtted *märkmetes*

Märkmete religioosne materjal pakub sissevaadet Wittgensteini varajasesse religiooni mõistmisesse. Biletzki tõstatab esile nelja *märkmete* religioosset mõtteavaldust³⁹. Tuleb mainida, et religioossete temade arendused on *märkmetes* siiski palju pikemad, kui järgnevalt välja toodud.⁴⁰

„Mida ma tean Jumalast ning elu eesmärgist? Ma tean, et see maailm eksisteerib...Elu tähendus ehk maailma tähendus, me saame kutsuda seda Jumalaks”(märkm 73)⁴¹.

„Uskuda Jumalat tähendab mõista elu tähenduse küsimust. Uskuda Jumalat tähendab näha seda, et maailma faktid ei ole asja lõpp. Uskuda Jumalat tähendab näha seda, et elul on tähendus“(märkm 74).⁴²

„See kuidas, asjad seisavad on Jumal. Jumal on, kuidas asjad seisavad. Ainult *minu elu unikaalsuse* teadlikkusest tõuseb religioon – teadus – ja kunst“(märkm 79).⁴³

38 „Sajalased päevikud” on *märkmete* sissekanded, mis on kirjutatud kodeeritult. Vt DURA, Nicholas Sanches. Wittgenstein on War and Peace. – *The Darkness of this Time. Ethics, Politics, and Religion in Wittgenstein*. Toim. Luigi Perissionoto. Milano: Mimesis, 2013. 167.

39 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 137.

40 Vt nt WITTGENSTEIN, Ludwig. Notebooks 1914-1916. The Collected Works of Ludwig Wittgenstein. Toim. Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe; Georg Henrik von Wright. Tõlk. Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe. Oxford: Blackwell, 1998, 72-79.

41 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 137.

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*

„Seal on kaks jumalapead: maailm ning iseseisev mina“ (*märkmed 74*).⁴⁴

Elu tähenduse ning maailma sidumine on väga sarnane sellega, mida Wittgenstein *Tractatuses* ütleb. Siiski on siin erinevus – nimelt ei seo Wittgenstein *Tractatuses* neid mõtteid nii julgelt Jumalaga. Ma ei oska kindlalt öelda, miks Wittgenstein pelgab *Tractatuses* Jumalast rääkida. Vahest peitub vastus *Tractatuses* filosoofias – me ei saa Jumalast või religioossetest asjadest täpselt rääkida või kirjeldada, nad kuuluvad „müstilisse“. On see korrektne vastus sellele küsimusele – võimalik, sest kui vaadata *Tractatuses* eessõna, siis on ilmselge, et Wittgensteinil on silmis väga spetsiifiline eesmärk: „Mida üldse öelda saab, saab öelda selgelt; ja millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida“.⁴⁵ Vahest see selgitab, miks paljud märkmete religioossetes mõtted ei leia oma teed *Tractatusesse*.

Kuid lähtuvalt Biletzkist, on neljandana nimetatud Wittgensteini mõte religioonist problemaatilisem. Selle mõttega seoses tõstatab Biletzki olulise küsimuse: „kas sellel religioonil, mida Wittgenstein antud juhul silmas peab, on midagi ühist sellega, mida selle all tavaliselt mõeldakse“^{46,47} Ma leian, et see küsimus on suureks probleemiks tervele *Tractatuses* arusaamale religioonist. Olgugi et Biletzki peab eelkõige silmas *märkmete* religioosseid mainimisi, on see küsimus kergelt ning aktuaalselt laiendatav ka *Tractatuses*ele. Biletzki küsimusele vastamise suureks takistuseks on asjaolu, et me peame hakkama vaatama Wittgensteini mõtete omavahelisi seoseid. Võtame näiteks Biletzki poolt eelnevalt esiletõstetu: „Uskuda Jumalat tähendab mõista elu tähenduse küsimust. Uskuda Jumalat tähendab näha seda, et maailma faktid ei ole asja lõpp. Uskuda Jumalat tähendab näha seda, et elul on tähendus“ (*märkmed 74*).⁴⁸ Kuid millise arusaamani Jumala ja religiooni kohta saame me jõuda sellest mõttest lähtuvalt? Mis paistab, on see, et Wittgenstein sulgeb Jumalast rääkimise võimaluse – „uskuda Jumalat tähendab mõista elu tähenduse küsimust“ (*märkmed 74*).⁴⁹ Kuid mis on elu

44 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 137.

45 WITTGENSTEIN, Loogilis-Filosoofiline Traktaat (1996), 9.

46 Biletzki ei selgita, mida ta „tavalise religiooni“ all silmas peab.

47 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 137.

48 *Ibid.*

49 *Ibid.*

tähenduse küsimus? Kui me võtame siinkohal appi *Tractatuse*: „Elu probleemi lahendust märgatakse selle probleemi kadumises. (Kas pole mitte see põhjuseks sellele, miks inimesed, kellele pärast pikki kahtlusi elu tähendus selgeks sai, ei osanud öelda, milles see tähendus seisnes?)“ (6.521). Mis ilmneb, on see, et me (või vähemalt Wittgenstein) ei tea, milles see küsimus õigupoolest seisneb. Kui me ei tea, milles see küsimus seisneb, siis paistab, et me ei saa ka teada, mida Jumalasse uskumine tähendab.

Isegi kui eelnev argumentatsioon paistab loogiline, olen ma selle loogilisuse suhtes ettevaatlik. Wittgenstein ütleb tihti just seda, mida ta ütleb ning nii lihtne see ongi. Kui Wittgensteini mõtete analüüsis ning nende tõese või mitte tõese kehtivuse argumentatsioonis liikuda liiga kaugele algmõttest, mille najal argumentatsioon rajati, siis jõuame paratamatult lõpuks absurdini. Seetõttu tuleb väga ettevaatlikult suhtuda sellistesse argumentatsioonidesse nagu eelnev.

Samuti ei tohiks liialt võrrelda *märkmeid* ning *Tractatust*, vähemalt mitte sellisel viisil, kus kasutame *märkmete* mõtteid *Tractatuse* lausungite süstemaatilisel laiendamisel. Mõtted, mis on märkmetes, ei ole kindlasti Wittgensteini poolt nõnda läbi kaalutud nagu *Tractatuse* mõtted ning sellest lähtuvalt ei tohi nende mõtteid võrdväärselt kohelda. Nagu ma juba eelnevalt mainisin, ei tohi *märkmete* mõtteid kasutada *Tractatuse* lausungite süstemaatilisel laiendamisel, kuid *märkmete* mõtteid saab kasutada *Tractatuse* mõtete selgitamisel.

Lisaks valmistab probleeme Wittgensteini stiil, mida Wittgensteini antud juhul religioosse arusaama kirjeldamisel kasutab – kui me suvatseme seda nõnda öelda –, ei ole mingil juhul *märkmetes* ega ka *Tractatuses* erand, vaid pigem reegel.

2.5.1.1. Salajased päevikud

Asjaolu, et *märkmed* on kirjutatud sõja ajal, avab võimaluse näha inimest eksistentsiaalses kriisis. *Märkmete* salajased päevikud, s.t. osad, mis on kirjutatud kodeeritult, annavad tunnistust üsna erinevast Wittgensteinist. Kui *Tractatuse* Wittgenstein on peaaegu mehhaaniline, siis salajaste päevikute Wittgenstein on

tundlik inimolend, kes peab Jumalat väga oluliseks. „Vahest homme saadetakse mind välja, minu enda soovil, vaatlusposti. Siis ning ainult siis *algab* sõda minu jaoks. Ning – võimalik – elu ka! *Vahest surma lähedus toob minu elusse valguse*. Jumal mind valgustagu. Ma olen ussike, kuid läbi Jumala saab minust inimene. Olgu Jumal minuga. Aamen.“⁵⁰ „Ainult surm annab elule tähenduse.“⁵¹

Mure elu tähendusest on tihedalt seotud sellega, mida tähendab olla „korralik“ inimene: „Nüüd on mul võimalus olla korralik inimolend, sest ma seisan silmast silma surmaga“ - nii ütleb ta peale oma esimest lahingukogemust.⁵² Nicholas Sanchez Dura ütleb, et sellel tähenduse otsimisel on religioosne dimensioon, see on piiritletud Jumalaga, kelle abiga Wittgenstein ütleb, saab ta transformeerida ennast loomast inimolendiks⁵³.

Wittgenstein näeb pattu kui instinktiivselt elu külge klammerdumist, ilma selle mureta, kas indiviid saab ja peab saavutama seda, mis on vastavuses tema natuuriga. Wittgensteini jaoks on patul psühholoogiline tõlge: „Ma elan ikka patus ehk *õnnetult*. Ma olen *halvas tujus*, ilma õnnetä. Ma elan *lahkkelis* kõigest minu ümber.“ Wittgenstein kordab obsessiivselt salajastes päevikutes Jumala tahte alistumist, mida ta väljendab sõnadega „Sinu tahtmine saagu“.⁵⁴

Wittgenstein vastab oma küsimusele „Kuidas ma saan saabuda *sisemisse rahusse?*“ järgnevalt: „AINULT [*sic*] siis, kui ma elan Jumalale nauditavat elu! *Ainult* siis on võimalik elu kannatada.“⁵⁵

Dura poolt välja toodud salajaste päevikute mõtetest tuleb Wittgensteini emotsionaalsus, mis annab tunnistust inimesest, kellel olid suured hingepiinad.

Ilmselge on see, et Wittgensteinil olid religioossed mõtted, aga need erinevad oluliselt *Tractatus* religioonist. Kui salajastes päevikutes on religioon

50 DURA, Nicholas Sanches. Wittgenstein on War and Peace – *The Darkness of this Time. Ethics, Politics, and Religion in Wittgenstein*. Toim. Luigi Perissionoto. Milano: Mimesis, (2013). 167.

51 *Ibid.*

52 *Ibid.*, 169.

53 *Ibid.*

54 *Ibid.*, 168-169.

55 *Ibid.*, 169.

Wittgensteini jaoks isiklik, siis *Tractatuses* on religioon pigem filosoofiline. Siiski ei saa öelda, et *Tractatus* religioon ei ole isiklik, pigem määrab *Tractatus* vorm selle, et see ei väljendu isiklikuna.

2.6. Eksplitsiitselt religioossed lausungid *Tractatuses* ning „müstiline” lõpp

Wittgenstein ei maini *Tractatuses* kordagi sõna „religioon“, kaks korda mainib sõna „usk“, ühel neist pole mingit olulist seost religiooniga ning teine väljendab ebausku: „*Ebausk* on usk põhjuslikku seosesse“ (5.1362)⁵⁶. Sõna „Jumal“ mainib ta neli korda.

Nagu mainitud, on eksplitsiitselt religioossed lausungid *Tractatuses* väga kasinad ning minu hinnangul toetuvad kommentaatorid Wittgensteini religioosel tõlgendusel harva ainult *Tractatus*ele.

On märkimisväärne, et suur enamus religioosede lausungeid asuvad teose lõpus. Ma leian, et mingil määral on teose kulminatsioon „religiooset“ või – kasutades Wittgensteini terminit – „müstilist“ laadi. Kui lugeda nüüd *Tractatus* tagant ette „müstilise“ kulminatsiooni valguses, siis avaneb teistsugune *Tractatus* – tekib rohkem seoseid „müstilisuse“ või „religioosusega“.

Kui tahta *Tractatus* lõpu algus kuskile tinglikult tõmmata, siis võib selleks pidada väidet (6.4) „Kõik laused on võrdväärseid“. Sellest väitest liigun edasi kuni teose lõpuni välja ning toon siinkohal välja need osad, mida pean olulisimaks. .

6.41 „Maailma tähendus peab asuma väljaspool maailma.”

See on ühenduses järgnevaga, kus ta seab eetika kõrgemaks.

⁵⁶ Kõik detsimaal- ning täisarvud märgivad *Tractatus* lausungite kohti nõnda nagu Wittgenstein kirjutas. Vt. WITTGENSTEIN (1996). Vt. WITTGENSTEIN, Ludwig. Project Gutenberg's *Tractatus Logico-Philosophicus*. Tõlk. C.K. Ogden. (2010) <https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf> (6.05.2016)

6.42 „Sellepärast ei saa olla ka eetika lauseid. Laused ei saa väljendada⁵⁷ midagi kõrgemat.“

6.421 „On selge, et eetikat ei saa väljendada. Eetika on transtsendentaalne. (Eetika ja esteetika on üks.)”

6.423 „Tahtest kui eetilise kandjast ei saa rääkida.“

6.4311 „Surm ei ole elusündmus. Surma ei elata läbi.“

Vahest ainult järgneval *Tractatuse* lausungil on selline seos Jumalaga, mis on mõningal määral sarnane sellega, mida me traditsiooniliselt Jumala all mõtleme. Siiski jääb sarnasus õrnaks.

6.432 „*Kuidas* maailm on, on kõrgemalseisvale täiesti ükspuha. Jumal ei avalda ennast maailma *ses*.”

6.44 „Mitte see ei ole müstiline, *kuidas* maailm on, vaid, *et* ta on.”

6.45 „Kaemus maailmast *sub specie aeterni* [igaviku vaatepunktist] on kaemus temast kui – piiratud – tervikust. Tunne maailma kui piiratud tervikust on müstiline.”

On teada, et Wittgenstein otsis mingil perioodil monastilist kogemust, kuid selle sidumine antud „müstilise kogemuse“ kirjeldusega jääb õrnaks. Olulisem on see, mis sellele järgneb.

6.52 „Me tunneme, et isegi kui kõigile võimalikele teaduslikele küsimustele on vastatud, pole meie eluprobleeme veel isegi mitte

⁵⁷ *Tractatuse* eestikeelses tõlkes on trükiviga, „väljendada“ on kirjutatud „väljendanda“.

puudutatud. Muidugi ei ole siis ka ühtki küsimust järele jäänud; ja just see ongi vastus.“

6.521 „Elu probleemi lahendust märgatakse selle probleemi kadumises. (Kas pole mitte see põhjuseks sellele, miks inimesed, kellele pärast pikki kahtlusi elu tähendus selgeks sai, ei osanud öelda, milles see tähendus seisnes?)“

6.522 „On tõesti olemas väljendamatu. See *näitab* ennast, ta on müstiline.“

Järgmised kolm ja viimast *Tractatus* lausungit muudavad religioosse tõlgendamise veel keerulisemaks.

6.53 „Filosoofia õige meetod oleks tegelikult selline: mitte midagi öelda, välja arvatud seda, mida saab, seega loodusteaduslikke lauseid – seega midagi, millel pole mingit pistmist filosoofiaga –, ja siis alati, kui keegi soovib öelda midagi metafüüsilist, näidata talle, et ta pole oma lausetes teatud märkidele osutust andnud. See meetod ei rahuldaks teda – tal poleks tunnet, et me õpetasime talle filosoofiat – aga *see* oleks ainus range õige meetod.“

Sellega pakub Wittgenstein meile omamoodi filosoofia tegemise meetodi ning eesmärgi. Sellegipoolest rõhutab Biletzki, et Wittgensteini filosoofia tegemise piirangud pole kohustuslikud reeglid, mida Wittgensteini tõlgendaja peab järgima ning „Samuti pole see koht hüüatamiseks, nagu wittgensteiniaanid seda tihti teevad, et Wittgenstein ei paku meile filosoofilist doktriini.“⁵⁸ Siiski paistab, et kui me tahame tõlgendada *Tractatus*t (või Wittgensteini), olgu selleks tõlgenduseks religioosne tõlgendus või muu, siis mingil määral tuleb suhtuda

58 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 16-17.

Wittgensteini enda teesidesse „tõsiselt“⁵⁹, mis aga tervikuna võttes on paradoksaalsed. Sarnasel viisil analüüsib Nielsen Wittgensteini ning sellisel viisil ta ka kritiseerib Wittgensteini filosoofia religioosseid tõlgendusi⁶⁰. Kogu asi muutub keerulisemaks *Tractatus* kahe viimase lausungi valguses, sest nende lausungite järel on väga raske otsustada, kuidas peaks Wittgensteini filosoofiasse suhtuma.

6.54 „Mu laused on selgitavad seeläbi, et see, kes minust aru saab, mõistab lõpus, et nad on mõttetud, kui ta on läbi nende – nende peale – nende kohale roninud. (Ta peab nii-öelda minema viskama redeli, kui ta on sellest üles roninud.) Ta peab ületama need laused, siis näeb ta maailma õigesti.“

7 „Millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida.“

Wittgenstein vihjab sellele, et *Tractatus* ei tule filosoofia tegemisel või ka sellest mõtlemisel rangelt järgida. *Tractatus* on suur metafoor. Aga kuidas siis sellisel juhul tuleb suhtuda *Tractatus* filosoofiasse? Selget vastust sellele küsimusele ei ole.

3. Wittgensteini fideistid

Ainus suurem koolkond, mis Wittgensteini religioosete tõlgendajate otsimisel silma paistab, on „Wittgensteini fideistid“. Biletzkist lähtuvalt kuuluvad sinna gruppi Rush Rhees, D.Z. Phillips, Peter Winch, Norman Malcolm, Peter Geach ning Stanley Cavell⁶¹. Termin pärineb samanimelisest Kai Nielsen 1967

59 „Tõsiselt“ on kontseptsioon, mida Wittgensteini filosoofia diskursuses tihti kasutatakse. Seda kasutatakse mitmel moel. See märgib autori suhtumist Wittgensteini filosoofia „süsteemaatilisusse“. Mõlemal juhul („tõsiselt“ ja/või „süsteemaatiline“) kasutatakse jutumärke tihti selleks, et märkida autori ironilist suhtumist Wittgensteini filosoofia süsteemaatikasse. Teistel juhtudel tähendab see, et nendest kontseptsioonidest ei saa rääkida väga selgelt. Kolmandatel juhtudel märgitakse „triviaalse“ ning „tõsise“ vahelist tõlgenduse positsiooni. Kui jutumärke ei kasutata, siis proovitakse Wittgensteini piirangutesse tõsiselt suhtuda.

60 Nielsen kritikas räägin täpsemalt järgmistes peatükkides.

61 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 132.

aasta artiklist, kus ta Wittgensteini fideistide kritiseerib, vihjates sellele, et nende Wittgensteini tekstide tõlgendus aitab kaasa Wittgensteini valesti tõlgendamisele⁶². Nielsen tuleb selles artiklis välja kriitilise ning põhjaliku väljapanekuga „tumedatest ütlustest“, mis iseloomustavad Wittgensteini fideistide Wittgensteini tõlgendust⁶³. Nendeks on järgmised: keelevormid on eluvormid ning eluvormid on *antud*. Tavalist keelt ei pea muutma ning filosoofia ülesanne ei ole seda ega ka eluvorme kritiseerida. Filosoofia saab ainult lahendada filosoofilisi keerukusi seal, kus vajalik ning selle piirini, mis tarvilik. Kõikidel erinevatel diskursustel on oma eluvorm ning loogika, neid ei saa kritiseerida diskursusevälise kriitika kaudu. Igal diskursusel on oma kriitika ning igatüüpi neist on oma kriteerium. Igaüks neist seab oma arusaamise, tõelisuse ning ratsionaalsuse normid. Vaieldavad kontseptsioonid saab lahendada ainult iga diskursuse sees. Sellised kontseptsioonid on diskursuseülevalt lahendamatud. Puudub arhimeediline punkt, kus filosoof (või keegi muu) saab relevantset kritiseerida kogu diskursuse viisi või seda, mis tuleb samast asjast, eluviisist, sest iga diskursuse viisil on oma spetsiifiline kriteerium.⁶⁴

Biletzkist lähtuvalt on eelnevad mõtted Nielsen arvates Wittgensteini filosoofia väärtõlgendused. Nielsen ei eita, et Wittgenstein vihjab nende argumendi tõesusele, kuid ta ei vihja nende argumentide tõesusele samal ajal.⁶⁵ Ma ei ole kindel mida Nielsen selle all mõtleb, kuid vahest ta peab siinkohal silmas seda, et need nimekirja erinevad punktid on Wittgensteini filosoofia erinevatest perioodidest. „Eluvorme“ Wittgenstein *Tractatuses* ei maini, kuid seda on võimalik sealt tõlgendada. Biletzkist lähtuvalt Nielsen pigem vaidleb nende järelduste vastu, mille peale Wittgensteini fideistid tulevad oma analüüsis religiooni positsioonilt. Biletzki kirjeldab situatsiooni järgnevalt: „Tõlgenduslik argument käib selle kohta, mida saab öelda religiooni kui eluvormi kohta, mitte

62 Zalta, N. Edward, (Winter 2012 Edition), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

„Fideism“, AMESBURY, Richard. <http://plato.stanford.edu/entries/fideism/#2.2> (5.05.2016)

63 BILETZKI, Over(Interpreting) Wittgenstein (2003), 132.

64 *Ibid.*, 132-133.

65 *Ibid.*, 133.

selle kohta, kas see on, mida Wittgenstein ütles.”⁶⁶ Nielsen märgib, et ta ei ole kindel, millise piirini oleks Wittgenstein „Wittgensteini fideismi“ omaks võtnud ning jätkab selle vastu argumenteerimist: „Fakt, et on olemas eluvorm, kuhu kõne Jumalast on sisse surutud ei takista meid selle kohta küsimusi küsimast või nendele küsimustele, vahest ekslikult, kuid üsna arusaadavalt, negatiivselt vastamast...”.⁶⁷ Eelnevast paistab, et Nielsen ei ole rahul olukorraga, kus filosoofiliste küsimuste või mis tahes tüüpi küsimuste küsimine Jumala või religiooni kohta üldse, on Wittgensteini fideismis välistatud. Kuid isegi Nielsen on sunnitud ütlema, et Wittgenstein tõepoolest vihjab nendele kaheksale punktile, mille peale fideistid oma analüüsis tulevad⁶⁸. Siiski ma leian, et see, mida Wittgensteini fideistid religiooni ja selle diskursuse kohta ütlevad, on igati kooskõlas *Tractatus*e mõtetega.

Lähtuvalt Biletzkist viitab Nielsen asjaolule, et fideistid tulevad oma järeldusteni analüüsist religiooni positsioonilt. Ma ei tea, mida Nielsen siin täpsemalt mõtleb – kas seda, et on muid positsioone, kuidas Wittgensteini saab tõlgendada (mida ka on) või seda, et on ainult üks korrektne positsioon, kust võib ja saab Wittgensteini tõlgendada. Biletzki analüüsib Wittgensteini tõlgendamise võimalusi, kuid vähemalt minule paistab, et ta ei leia ühtegi ainuõiget positsiooni, kust Wittgensteini peaks tõlgendama. Biletzki küll pakub välja, milles Wittgensteini tekstide legitiimne meetod seisnema peaks, kuid siiski on lõpuks ka tema sunnitud tunnustama võimatust tõlgendada Wittgensteini mõnelt väliselt ja seega ka legitiimselt positsioonilt. Ta ütleb, et Wittgensteini tekstide väline kriitika muutub paratamatult kvaasi-siseseks kriitikaks ning nõnda toimides ei suuda ta pakkuda alternatiivset tõlgendust.⁶⁹ Biletzki ütleb, et see, miks see just nii on eriline Wittgensteini puhul, tuleneb olemuslikust Wittgensteini problemaatikast. Ja tuleneb asjaolust, et Wittgenstein ütleb meile enamvähem eksplitsiitselt, mida me võime või ei või teha, kui me tõlgendame. Isegi kui me ei pea Wittgensteini

66 BILETZKI, Over(Interpreting) Wittgenstein (2003), 133.

67 *Ibid.*

68 *Ibid.*

69 *Ibid.*, 16-17.

piirangutest kinni hoidma, ning paistab, et seda wittgensteiniaanid ka rõhutavad, aga kui keegi on Wittgensteini filosoofia olemuse jõudu kord juba tunnetanud, siis on sellele raske selga pöörata.⁷⁰ See olemus on sügav uurimus sellest, mida saab või ei saa öelda ning lühike samm sellest viib meid selleni mida saab, või ei saa, tõlgendada.⁷¹ „Selles tähenduses on peaaegu tähendusetu rääkida välisest tõlgendamisest, sest filosoofiline arusaamine, mis tuleb saavutada läbi korrektse (Wittgensteini) tõlgenduse, sisaldab filosoofia tegemist Wittgensteini viisil.“⁷²

3.1. Kai Nielsen kriitika

Isegi kui Nielsenil on õigus selles, et Wittgensteini fideistid aitavad kaasa Wittgensteini valesti tõlgendamisele ning isegi kui minu hinnangul Nielsen eksib, on siiski oluline vaadata, mida arvab Nielsen *Tractatus* religioosset tõlgendamisest. Nielsen kaardistab edukalt oma raamatus *Naturalism and Religion* Wittgensteini religioosse arusaama *Tractatuses*, isegi kui ta selle arusaamaga ei nõustu või pigem, kui ta Wittgensteini fideistide arusaamaga ei nõustu.

Nielsenist lähtuvalt väidab *Tractatus* „doktriin“, et filosoofia ei pea ega saagi kirjeldada seda, kuidas sõnad (lause) on seotud tõelisusega⁷³. Siinkohal viitab Nielsen (4.12) „Lause saab esitada kogu tõelisust, kuid ta ei saa esitada seda, mis tal tõelisusega ühist peab olema, et ta seda esitada saaks – loogilist vormi.“ Kui me üritame seda teha ja kasutada sõnu kirjeldamiseks midagi rohkemat kui fakte, lõpetame me sellega, et räägime mõttetust⁷⁴. „Enamgi veel, mitte ainult filosoofia ja metafüüsika ei ole mõttetud, vaid ka religioon, jutt elu tähendusest, Jumalast, eetikast ning esteetikast. Kõik selline kõne on mõttetu, sellel puudub igasugune propositsiooniline sisu, sellel puudub igasugune kognitiivne jõud. Selline kõne kuulub Wittgensteini kohaselt „müstilisse“ ning see on samuti midagi sellist, mis on mõttetu.“ Ta ütleb, et Wittgensteini standardses lugemises ei saa

70 BILETZKI, Over(Interpreting) Wittgenstein (2003), 16.

71 *Ibid.*, 17.

72 *Ibid.*

73 NIELSEN, Kai. *Naturalism and Religion*. Amherst, New York: Prometheus Books (2001), 321.

74 *Ibid.*

mõttetuse olla suvaline mõttetus, sest Wittgenstein seob selle maailma tähendusega ning see on identifitseeritav ka kui elu tähendus. „Mõttetus vihjab sügavatele öeldamatute kirjeldamatute tõdede olemasolule, neid ei saa välja öelda, kuid neid saab kuidagi näidata.”⁷⁵ Selline oli vähemalt Wittgensteini veendumus *Tractatus* perioodil, enne seda perioodi ning kuni eetikaloenguteni (1929-1930) välja.⁷⁶ „Kõike, mis puudutab väärtusi, ei saa sõnadega püüda. Inimesed loomulikult üritavad seda teha, kuid lõpetavad enesele teadmata mõttetuse rääkimisega.”⁷⁷ Iga katse artikuleerida küsimusi „elu probleemidest“, rääkimata nendele vastamisest, peab olema asjatu. Nielsen võtab appi *Tractatus* ning viitab 6.5 „Vastusele, mida ei saa väljendada, ei saa ka küsimust esitada.”⁷⁸

Kuid mida Wittgenstein selle all mõtleb, see ei tule minu hinnangul *Tractatus*es sugugi nii selgelt välja. Selgelt võib öelda, et lähtuvalt *Tractatus*est saavad küsimusi esitada loodusteadused, kuid ta ei selgita, mida ta täpselt loodusteaduste all mõtleb. Kuid ta teeb võrdluse filosoofiaga 4.111 „Filosoofia ei ole ükski loodusteadustest. (Sõna „filosoofia” peab osutama millelegi, mis seisab loodusteaduste ülal- või allpool, kuid mitte nende kõrval.)” Omal moel ütleb ta ka, mis loodusteadused on 4.11 „Tõeste lausete koguses on kogu loodusteaduse (või loodusteaduste koguses).” Kuid ma ei leia, et see selgitaks, mida tuleb loodusteaduste all silmas pidada.

Nielsen ütleb, et kui võtta *müstilisest* ära retoorika ehk tähtsus, mille me religioonile omistame koos esteetilise kogemuse, eetika ning metafüüsikaga, siis sellisel juhul tuleb öelda, et religioon on illusiooni tulemus. Ta lisab, et isegi kui on raske tunnistada, et religioon on illusiooni tulemus, on religioonist kui illusioonist lähtuv mõttetuse arusaam selgem kui mõttetus, mis on maskeerunud „sügavaks mõttetuseks“. Ta viitab ka Frank Ramsey’le: „Kui sellest ei saa rääkida, siis sellest ei saa rääkida ning nõndasamuti ei saa sellest vilistada.”⁷⁹ Nielsen

75 NIELSEN, *Naturalism and Religion* (2001), 322

76 *Ibid.*

77 *Ibid.*

78 *Ibid.*

79 *Ibid.*

jätkab: „Wittgenstein ütleb üsna selgelt, et selline kõne on mõttetu, kuid paradoksaalselt ei ütle ta sama selgelt, et religioonil ning eetikal puudub igasugune tähendus. Tema jaoks olid need olulised, kuigi mitte kui filosoferimise või ratsionaliseerimise osad. Ta oli väga kaugel olemast sekulariseerija.“⁸⁰

Nielsen'i tõlgendus *Tractatus* religioosest arusaamast on korrektne, kui välja arvata järeldus sellest, et religioon on illusioon. Minu teada Wittgenstein ei ütle sellist asja, kindlasti mitte *Tractatuses*. Jääb selgusetuks, miks Nielsen vihjab *Tractatus* müstilisele kui retoorilisele osale. Küsimus on ehk selles, kas Wittgenstein pidas end loogika poolt kohustatuks, st kas Wittgenstein sai öelda ainult seda, mida tema loogika lubas tal loogiliselt öelda. Mida see tähendab, on see, et isegi kui Wittgenstein ei olnud religioosne (vähemalt on üldteada, et ta ei pidanud ennast religioosseks), siis oli ta (oma) loogika poolt kohustatud rääkima religioossetest asjadest nii palju, kui tema loogika võimaldas. Öelda seda, mida saab öelda ning seejärel vaikida. Selles tähenduses saab müstilist pidada retooriliseks, kuid ka vastupidine on võimalik, sest kas müstilist pidada retooriliseks või mitte, on siiski Wittgensteini lugeja maitse asi.

Siiski seab Nielsen oma kriitika sihi ka kindlate *Tractatus* ning *märkmete* lausungite vastu. Nielsen ütleb: „Paistab, et Wittgenstein üritab öelda või vihjata sellele, et on miski, mille kohta me peame ütlema, et me saame seda ainult näidata, kuid mitte öelda.“⁸¹ Järgnev Nielsen'i argumentatsioon on suunatud kindlate *Tractatus* lausungite vastu.

6.432: „*Kuidas* maailm on, on kõrgemaleseisvale täiesti ükspuha. Jumal ei avalda ennast maailma *sees*.“

6.44: „Mitte see ei ole müstiline, *kuidas* maailm on, vaid see, *et ta on*.“⁸²

Nielsen kommenteerib: „Siinkohal ütleb Wittgenstein jälle midagi „öeldamatut“ või vähemalt see paistab nii. Ning siinkohal viitab Nielsen *märkmetele*: ”Fakt”, et maailm eksisteerib, on „fakt“ sellest, et „seal on, mis on”

80 NIELSEN, *Naturalism and Religion* (2001), 322.

81 *Ibid.*

82 *Ibid.*, 321-322.

(märkmed 86).⁸³ Kuid sellega võtab Nielsen oma väidete kinnitamiseks appi Wittgensteini *märkmed*. Nagu eelevalt mainitud, ei ole *märkmed* kirjutatud sugugi nii läbimõeldud kujul kui *Tractatus*. Tegemist on kahe erineva tekstiga, isegi kui mõte võib olla neis sama. Me ei tea täpselt, kuidas Wittgenstein *märkmete* mõtted *Tractatus* lausungitesse kokku surus. Nielsen analüüsist võib järeldada seda, et Wittgensteini mõtted on tihti liiga ebamäärased, neid ei saa üheselt mõista ning selles on Nielsenil ka õigus. Kuid erinevalt Nielsenist arvan, et Wittgensteini ebamäärasusi ei saa tihti (kui üldse) lahendada. Sellegipoolest on oluline käesoleval juhul Nielsen argumentatsioon esile tuua, sest see illustreerib hästi *Tractatus* filosoofia keerukusi. Nielsen ütleb: „Kuid triviaalselt me ei saa öelda, mis see „see“ on, mida me peame mõistma. Mille peale saab siis sellisel juhul arusaam tulla? Kuidas saab olla *see*, mida me peame mõistma, kui me ei saa öelda, mis see *see* on? Vastupidiselt standardsele tõlgendusele paistab see olevat *mitte miski*. Kuid *mitte miski* ei ole veidrat tüüpi miski. Me lihtsalt ei mõista seda, millest me antud juhul üritame rääkida või mõelda. Öeldes rangemalt – me ei saa teada ega mõista, millest me üritame rääkida või mõelda, sest pole *mida* või *seda*, millest me saaksime rääkida, mida kuidagi kontseptualiseerida või haarata kirjeldamatu miskina, millest me ei tea.“⁸⁴ Selle lahenduseks pakub Nielsen välja, et on mõistlikum näidata välja rohkem mõtte selgust ning öelda, et *Tractatus* kontseptsioon mõttetusest on selge mõttetus, sest see ei vii meid mingite sügavate „kirjeldamatute tõdedeni“.⁸⁵ Kuid Nielsen soovitakse näidata *Tractatuses* rohkem mõtte selgust ei ole see, millest *Tractatus* kõneleb. Sest kui öelda, et mõttetus on selge mõttetus, siis sellega kaob mõttetuse side sügavate *öeldamatute kirjeldamatute tõdedega*. Samas on selge, et Wittgenstein jätab selle võimaluse *Tractatuses* lahtiseks. Teiste sõnadega, Wittgenstein ei kõnele otseselt sügavatest *öeldamatutest kirjeldamatutest tõdedest*, kuigi ta vihjab nende olemasolule. Minu hinnangul ei saa lõpuks öelda ei üht ega teist. Millelegi vihjamine ei ole millegi välja ütlemine ning samas ei ole ka selle eitamine. Kui pidada Nielsen versiooni

83 NIELSEN, *Naturalism and Religion* (2001), 322.

84 *Ibid.*

85 *Ibid.*, 323.

mõttetusest õigeks, siis sellisel juhul rajanevad Wittgensteini fideistide tõlgendused selgelt valel alustel. Samas ei ütle miski, et ka Nielsen tõlgendus Wittgensteinist on õige, sest sarnaselt Wittgensteini fideistidega allutab ka Nielsen Wittgensteini filosoofia lõpuks oma „tahtele”. Aga kui tõlgendada Wittgensteini *tähendab* teha Wittgensteini tema „seest”⁸⁶, nagu seda ütleb Biletzki, siis on need erinevad välja pakutud võimalused ka arusaadavad. Teha Wittgensteini tema seest, tähendab teha Wittgensteini tema enda kaudu. Ning selles tähenduses on paratamatu, et Wittgensteini tõlgendused võivad olla radikaalselt erinevad.

Wittgensteini filosoofia tõlgenduste mängus hakkavad küsimuste fookused paratamatult kalduma Wittgensteini filosoofia fundamentaalsete küsimuste suunas. Ühelt poolt ei ole küsimusel, milline on Wittgensteini religioon, suurt tähtsust, sest kahtluse all on see, kas Wittgensteini filosoofiast lähtuvalt saab üldse religioonist rääkida. Samas on selge, et Wittgenstein räägib sellest *Tractatuses* ning *märkmetes*. Isegi kui ta teeb seda väga omapärasel moel, on see siiski kõne religioonist. Kuid see, mis on Wittgensteini arvates keeleteoloogiline öelda, on siiski oluline takistus *Tractatuses* religiooni mõistmisel. See, mida Wittgensteini arvates saab keeleteoloogiliselt öelda, mängib suurt rolli tema filosoofilistes kontseptsioonides. Teiste sõnadega, mitte ainult see, mida me ütleme pole oluline, vaid ka see, kuidas me seda ütleme. Ning selles tähenduses pole Wittgensteini fideistide arusaam religiooni diskursuse suletusest teiste diskursuste suhtes sugugi Wittgensteini valesti tõlgendamine, sest sarnast tehnikat kasutab ning sarnaseid asju ütleb ka Wittgenstein *Tractatuses*. Nielsen rajab oma kriitika sellele, mida on mõistlik öelda, kuid ma ei näe, et see ühilduks kuidagi *Tractatuses* keeleteoloogikaga, mis küsib, mida saab fundamentaalselt öelda.

86 BILETZKI, (Over)Interpreting Wittgenstein (2003), 17.

Kokkuvõte

Käesoleva töö eesmärgiks oli mõista neid *Tractatus* ning *märkmete* religioosseid mõtteid, mida pidasin olulisemateks mõteteks varajase Wittgensteini religioosse arusaama mõistmisel. Teiseks, esimesega tihedalt seotud eesmärgiks oli Wittgensteini filosoofia religioonifilosoofiliste tõlgendajate peamise suurema koolkonna Wittgensteini fideistide esiletoomine. Viimaseks eesmärgiks oli osaliselt uurida, esile tuua ning analüüsida Wittgensteini filosoofia religioonifilosoofiliste tõlgenduste kriitikat. Selle kriitika suurkujuks Wittgensteini diskursuses on Kai Nielsen, kelle arusaamu ka mõningalt esitasin ning analüüsisin.

Varajase Wittgensteini üldine rahutus, huvi filosoofia ja loogika vastu, sõjakogemused, salapärane iseloom, kinnisideelised küsimused, millele ta otsis vastuseid – kõik need mängivad *Tractatus* ning *märkmete* sisus ja vormis olulist osa. Kuigi Wittgenstein ei pidanud end usklikuks inimeseks, annavad salajaste päevikute mõtted sõjast, elust ja Jumalast märku Wittgensteini religioossusest.

Wittgensteini mõtted *märkmetes* pole niivõrd hoolikalt läbi mõeldud kui *Tractatuses*. See võimaldab näha *Tractatus* mõtteid nende algkujul, kuid selgusetuks jääb, kuidas täpselt ning miks surub Wittgenstein *märkmete* mõtted religioonist *Tractatuses* kokku. Ilmselt pelgas noor Wittgenstein rääkida *Tractatuses* religioonist lähemalt, kuna pidas seda oma keeleloogika ja filosoofia tõttu võimatuks tegevuseks.

Millised filosoofid on Wittgensteini filosoofia mõistmisel abiks, see sõltub suurel määral kindlast teemast, mida Wittgensteini filosoofiat lugedes silmas peetakse. Üldiselt on *Tractatus* lausungite mõistmisel abiks keeleloogilised ning filosoofilised küsimused, mida tuleks *Tractatus* lugedes silmas pidada. Siiski ei paku ka kindla nurga alt lugemine *Tractatus* religioossuse mõistmisel üheseid vastuseid.

Wittgensteini fideistid on peamine ning olulisem Wittgensteini filosoofia religioonifilosoofiliste tõlgendajate koolkond. Wittgensteini fideistid ütlevad, et puudub arhimeediline punkt filosoofias, millest saab kritiseerida teisi filosoofia diskursuseid. See aga sulgeb ühe filosoofia diskursuse teise suhtes.

Tractatus filosoofia religioonifilosoofiliste tõlgenduste kriitikast selgub, et *Tractatus* filosoofia on sisemiselt vastuoluline. Selles valguses näeb Nielsen *Tractatus* ning *märkmete* religioonifilosoofilise tõlgenduse tulemusi. Ometi ei ole selline arusaam üllatav, sest keele problemaatika, mida Wittgenstein käsitleb, määrab juba mõningalt ära, et teose filosoofia tulemus ongi vastuoluline. Siiski on ka Nielsen enda tõlgendus *Tractatus*est ning *märkmetest* sama vastuoluline kui Wittgensteini fideistide oma ega suuda pakkuda alternatiivset tõlgendust, mis lõpetaks vaidlused selle üle, kuidas *Tractatus*t ja Wittgensteini filosoofiat tervikuna tõlgendada peaks. Seni, kuni Wittgensteini filosoofia diskursuses sellele küsimuse suhtes selgele ühesele vastusele ei jõuta, jätkuvad vaidlused erinevate tõlgenduste legitiimsuse üle ega saa moodustuda ühtset arusaama sellest, milline *Tractatus* ning *märkmete* religioon välja näeb.

Milline *Tractatus* religioon välja näeb, sellele küsimusele ei ole samuti ühte ja õiget vastust, sest see sõltub palju sellest, kuidas keegi *Tractatus*t ning *märkmeid* loeb. Seega annan oma subjektiivse hinnangu: Wittgenstein näeb religiooni *Tractatus*es kui midagi, mis kuulub kõrgemasse, sellest ei saa kõneleda aga seda saab näidata. See kuulub mõttetusse ning mõttetus sisaldab sügavaid, kuid *öeldamatuid kirjeldamatuid tõdesid*. *Märkmetest* ning ka *Tractatus*est lähtuvalt ei ava Jumal end maa peal, vaid pigem on Jumal identifitseeritav maailma ja elu tähendusega.

Kirjanduse loetelu

ANSCOMBE, Gertrude Elizabeth Margaret. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. Toim. H.J. Paton. London: Hutchinson & CO, (1967). 12-13.

BILETZKI, Anat. (Over)Interpreting Wittgenstein. Toim. John Symons. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, (2003). 16-137.

DURA, Nicholas Sanches. Wittgenstein on War and Peace – *The Darkness of this Time. Ethics, Politics, and Religion in Wittgenstein*. Toim. Luigi Perissionoto. Milano: Mimesis, (2013). 167-169.

KENNY, Anthony. The Ghost of *Tractatus*. Understanding Wittgenstein. – *Royal Institute of Philosophy Lectures*. Vol. 7. (1972/73) Great Britain: Mcmillian. 1974, 2.

KENNY, Anthony. *Wittgenstein*. Oxford: Blackwell, 2006. 2-3.

MCDONOUGH, Richard. A Note on Frege's and Russell's Influence on Wittgenstein's *Tractatus*. – *Russell: the Journal of Bertrand Russell Studies*. Vol. 14, No. 1. (summer 1994), 40.

NIELSEN, Kai. *Naturalism and Religion*. Amherst, New York: Prometheus Books (2001), 321-323.

WITTGENSTEIN, Ludwig. Loogilis-Filosoofiline Traktaat. Tractatus Logico-Philosophicus. Tõlk. Jaan Kangilaski; Veiko Palge. Toim. Jaan Kangilaski. Järelsõna autor Jaan Kivistik. Ilmamaa, (1996).

WITTGENSTEIN, Ludwig. Notebooks 1914-1916. The Collected Works of Ludwig Wittgenstein. Toim. Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe; Georg Henrik von Wright. Tõlk. Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe. Oxford: Blackwell, 1998, 72-79.

WITTGENSTEIN, Ludwig. Project Gutenberg's Tractatus Logico-Philosophicus. Tõlk. C.K. Ogden. (2010). <https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf> (6.05.2016)

WRIGHT, Georg Henrik von. Ludwig Wittgenstein, A Biographical Sketch. – *The Philosophical Review*. Vol. 64, No. 4, 1955. 528-534.

Zalta, N. Edward, (Winter 2012 Edition), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, „Fideism”, AMESBURY, Richard.
<http://plato.stanford.edu/entries/fideism/#2.2> (5.05.2016)

On religion in Ludwig Wittgenstein's *Tractatus Logico-Philosophicus*

Summary

The aim of this paper is to investigate religious thoughts in *Tractatus*. Ludwig Wittgenstein was a remarkable man and fascinating philosopher with queer understandings of world, language, the „Self”, logic and „The Mystical”. He had strange understanding of logic, which fills the world. Nothing is left to unlogical, everything can be explained, including religion. But not much can be said about the religion because it belongs to „The Mystical.” Everything in the mystical is higher, it transcends the world. In that sense it seems that it was very difficult for Wittgenstein to say what he can not say. He can not explain the religion, because he can not speak of it. Yet he's wartime experiences show that he was a religious man, but he never considered himself as religious person. Yet he longed for God.

In *Tractatus* he speaks very little about religion or religious terms. If he does so, he does it indirectly. But what little he speaks of religion or similar terms, this can be interpreted into many different thoughts. Debates over what Wittgenstein exactly says (about religion or other things) in *Tractatus* go on to this day. And the end of this debate doesn't seem to be near.

„Wittgenstein fideists” represent the main school of thought who interpret Wittgenstein in religious way. Kai Nielsen says that „Wittgenstein fideists” misinterpret *Tractatus* and Wittgenstein. Nielsen exclaims that it is better to show some sense in Wittgensteins thoughts, rather than interpret him in dubious ways. But Niensens for doing so, are not too strong as he aswell tends to interpret Wittgenstein in his own manner. Very little (if at all) indicates that Wittgenstein can be interpreted from some sort of „external” position. Whoever tries to criticize Wittgenstein might very likely end up interpreting him.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Jaan Kullama,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Religioonist Ludwig Wittgensteini *Tractatus-Logico Philosophicus*”

mille juhendaja on Thomas-Andreas Pöder,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **06.05.2016**